

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕРДИН СЕМАНТИКАЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Көркөм тексттердин жалпы поэтикалык түзүлүшү фонетикалык, синтаксистик жана семантикалык материалдардын мыйзам ченемдүү, пропорционалдуу түрдө бөлүштүрүлүшүнө, жайгашуусуна, функционалдык жана экспрессивдик-эстетикалык өзгөчөлүгүнө негизделет. Мында семантикалык түзүлүш өтө олуттуу, тагыраак айтсак, аныктоочу мааниге ээ. Семантикалык түзүлүш дегенибиз – лексика-семантикалык факт-материал-дардын белгилүү бир мыйзам ченемдердин негизинде иреттелген түргө ээ болуп, көркөм милдетке баш ийген көркөм-эстетикалык бүтүндүктү түзүүсү. Негизинен, тексттин бүтүндүгү анын түзүлүшүнүн бардык деңгээлдери, алардын ичинде семантикалык деңгээл аркылуу камсыз болору белгилүү. Бирок көркөм тексттер татаал, кош (айрым учурларда көп) пландуу мүнөзгө ээ. Анткени форма формалык гана милдет аткарбай, функционалдык жактан татаалданган түргө өтүшү, бир жагынан, көркөм тексттин өзүнүн жана семантикасынын коннотациясын, семантикалык түзүлүшүнүн татаалдыгын шарттаса, экинчи жагынан, ошол татаал семантиканы ачып берүүнүн негизи болуп кызмат кылат. Тактап айтканда, көркөм тексттеги тилдик каражаттардын белгилүү форма аркылуу берилген түз маанилери жана алардын байланышынан келип чыккан фактылык маалымат тексттин семантикасынын бир катмарын түзсө, экинчи катмарын ошол эле тилдик каражаттардын семантикалык татаалда-нуусунан, жылыштарынан келип чыккан көмүскө маани, подтексттик маалымат жана концептуалдык маалымат түзөт. Ошондуктан көркөм тексттин семантикасына тиешелүү бардык маселелер ар тараптуу, системалуу, терең иликтөөлөргө муктаж экени талашсыз.

Арийне, көркөм тексттин семантика-сынын, көркөм семантиканын бир катар проблемалары В.В.Виноградов, Г.О.Винокур, М.М.Бахтиндин эмгектеринде, ошондой эле Ю.М.Лотмандын, В.П.Григорьевдин, М.Поляковдун, Л.В.Зубованын, А.А.Голякованын, Е.М.Масленникованын ж.б. эмгектеринде поэтикалык тил жана көркөм кеп теориясы, көркөм чыгарманын же көркөм тексттин түзүлүшү, көркөм чыгарманын же көркөм тексттин тили аспектилеринен иликтөөгө алынган. Тексттин семантикасына тиешелүү маселелер жалпы эле тексттик лингвистиканын алкагындагы иликтөөлөрдө да тигил же бул деңгээлде каралып келе жатат. Аларда тексттердин ар кыл түрлөрүнүн семантикалык түзүлүшү, аны уюштуруучу каражаттар жана ыкмалар, семантикалык деңгээлди ачып берүүнүн жолдору, туюндуруунун өзгөчөлүктөрү ж.б. өңдүү проблемалар түрдүү өңүттөн: функционалдык, структуралык, стилис-тикалык, прагматикалык, синергетика-лык, интеграциялык ж.б. жактан иликтеп-талдоого алынып келүүдө. Ошентсе да бул багытта али чети оюлбай жаткан маселелер да өтө арбын. Анткени тексттердин санына статистикалык чек коюу мүмкүн эмес жана кандай гана түрдө болбосун, ар бир текст өз алдынча уникалдуу, кайталангыс, өзгөчөлөнгөн мүнөзгө ээ, демек, семантикасы жагынан да уникалдуу. Ал эми кыргыз филологиясында тексттердин, анын ичинде көркөм тексттердин семантика-сына байланыштуу кеңири иликтөөлөр проф. С.Өмүралиеванын эмгектеринде жүргүзүлгөн. Окумуштуу жалпы эле тексттердеги жана көркөм тексттердеги маани, мазмун, маңыз, синсемантика, автосемантика, маалыматтын түрлөрү, подтекст маселелерин, семантикалык түзүлүш жана аны ачып берүүнүн ыкмалары, каражаттары боюнча маселелерди ар кыл тексттердин мисалында талдоого алган. Көркөм тексттердин маани-мазмуну, сөздүн жана тексттин семантикасынын айрым жагдайларын проф. Б.Ш.Усубалиев, тексттин семантикалык түзүлүшүнүн прагматикалык аспектилерин проф. С.Ж.Мусаев, тексттин семантикалык түзүлүшүнүн интеграциялык аспектилерин Т.С.Маразыковдор өз эмгектеринде карап өтүшкөнү белгилүү. Ал эми биз бул макалабызда көркөм тексттин семантика-сынын, тагыраак айтканда, поэтикалык семантиканын айрым проблемаларын лингвопоэтикалык өңүттө талдоо аракетин жасамакчыбыз.

Көркөм текстти лингвопоэтикалык талдоонун бардык баскычтарында иликтөөгө алынуучу негизги бирдик болуп сөз эсептелгендиктен, семантикалык иликтөө-талдоонун негизинде да сөз

турат. Мында көркөм тексттеги сөздүн мааниси жана ага байланыштуу маселелер көркөм тексттин семантикасын ачып берүүчү изилдөөлөрдү шарттайт.

Улуттук тилде сөз семантикалык үч бурчтук принциби боюнча уюшулары белгилүү: 1) сырткы элемент, тыбыштык түзүлүш же белгилөөчү; 2) ошол тыбыштык түзүлүш менен байланышкан чындыктын көрүнүшү (нерсе, кубулуш, белги, процесс ж.б.) же денотат, референт; 3) чындыктын көрүнүшү же денотат тууралуу түшүнүк, элестөө, ал сигнификат, маңыз, белгиленүүчү деп да аталат. Сөздүн мааниси денотаттык жана сигнификаттык маанилердин биримди-гинен келип чыгат. Тил системасында сөздөрдүн жогоркудай семантикалык үч бурчтуктун негизинде келип чыккан маанилери бейтарап, ошол тилди колдонгондордун бардыгына бирдей түшүнүктүү болуп, тилдин жалпылыгын камсыз кылат. Ал эми сөздү кепте, анын реализацияларынын бири болгон көркөм текстте колдонуу ар дайым индиви-дуалдуу-контексттик мүнөзгө ээ. Ошондуктан сөз үч аспектиде жашайт деп айтууга болот: (тил системасындагы) бейтарап сөз катары, (кеп системасында) белгилүү бир контекстте «бөтөн бирөөнүн» сөзү катары жана (кеп системасында) белгилүү бир контекстте «менин» сөзүм катары. Бул үч аспектиде жашаганы менен, сөз көптөгөн контексттер аркылуу өткөндүктөн, өзүндө ал контексттердин изин сактап калат. Улуттук тилдин бирдиги болгон сөздүн мааниси жалпыга белгилүү, түшүнүктүү болуп, жүздөгөн-миндеген жылдардан бери ошол тилде сүйлөгөндөр тарабынан колдонулуп келе жаткандыгына карабастан, контекстке жараша ар бир колдонууда улам «жаңы төрөлүп» турат. Сөздүн нормативдик семантикасына сүйлөөчүнүн (автордун) жана кабылдоочунун турмуш-тажрыйбасына, психикалык абалына, интеллектуалдык деңгээлине, маанайына байланышкан кошумча маанилик боекчолор, ньюанстар кабатталып, алардын негизинде субъективдүү ассоциациялар пайда болот. Мунун натыйжасында, бейтарап маанидеги жана позициядагы сөз кептин белгилүү бир реалдуу шарттарында, тактап айтканда, көркөм текстте эмоционалдуу, экспрессивдүү, поэтикалык мүнөзгө ээ болот.

Көркөм тексттин тилдик жактан уюшулушунун негизинде сөз турат дедик. Демек, акын-жазуучу сөз менен гана иш алып барат жана көркөм тексттеги талашсыз реалдуулук болуп сөз эсептелет. Көркөм тексттеги сөз өзүнүн сырткы формасы жагынан тиешелүү тилдик системадагы сөз менен дал келет же көркөм текстте деле даяр сөздөр, даяр формалар колдонулат. Ал (сөз) тил системасындагы сөздүн маанисине таянат, элдин таанып-билүү ишмердигинин тилде чагылдырылган тажрыйбасына, объективдүү чындыкка багытталат. Ошондуктан көркөм тексттеги сөздүн маанисин түшүнүү үчүн, биринчи кезекте, анын лингвистикалык табиятын түшүнүп-билүү зарыл. Экинчиден, семантика-сынын татаалдыгына карабастан, сөздүн кошумча мааниси ошол улуттук тил системасынан чыгышы керек. Ошондой эле айрым сөздөрдүн мааниси өз бетинче, жеке турганда эмес, башка бирдиктер менен байланыш, карым-катышта гана аныкталарын эске алуу зарыл. Бирок ошол эле учурда сөз көркөм текстте чагылдырылып жаткан көркөм чындыкка, көркөм дүйнөгө да багытталат. Ошондуктан көркөм тексттеги сөз өзүнүн семантикалык түзүлүшү жагынан кош же көп пландуу, көп маанилүү болуп, образдуу мүнөзгө ээ болот. Поэтикалык тилдеги сөздүн семантикалык түзүлүшүнүн татаалдыгы, көп маанилүүлүгү 2 жол менен ишке ашуусу ыктымал. Биринчисинде түз мааниге кошумча, поэтикалык маани атайылап кабатталып берилет, экинчисинде сөздүн семантикалык структурасы кеңейип, маанинин жылышуусу, катмарлануусу аркылуу ишке ашат. Демек, даяр формага жаңы маани, жаңы мазмун сыйдырылып, форма мазмунга, мазмун башка мазмун же мазмундар үчүн формага айланат, болбосо, мазмунга башка мазмун (мазмундар) кабатталат:

форма0 ↔ мазмун0 > форма1 > мазмун1... (мазмундар)

форма0 ↔ мазмун0 + мазмун1 (мазмундар).

Мында белгилей кетүүчү бир жагдай бар. Көркөм тексттеги сөздүн көп маанилүүлүгү, семантикасынын татаал-ды дегенде, улуттук тил системасындагы бир эле сөздүн полисемиялуулугу, түз жана өтмө маанилери, метафоралык маанилери менен чаташтырбоо керек. Себеби улуттук тил системасындагы көп маанилүүлүк, негизинен, узустук мүнөзгө ээ болот жана семасиологиялык изилдөөлөрдүн предметине жатат. Ал эми көркөм тексттеги сөздүн көп

маанилүүлүгү ар дайым белгилүү бир контексттик жана тексттик чекте гана аныкталып, окказионалдык мүнөзгө ээ.

Көркөм тексттеги сөздүн көп маанилүүлүгү, маанисинин семантикалык жылышуулары, катмарлануусу, семантикалык структурасынын кеңейүүсү – ачык байкала койбогон көрүнүштөр. Сөздөгү семантикалык өзгөрүүлөрдү белгилүү контексттин чегинде да, бүтүндөй тексттин чегинде да дароо эле байкоого мүмкүн эмес. Контекстте же текстте сөздөрдүн негизги, түз маанилери эле аркылуу берилген фактылык маалымат туюндурулуп жаткандай кабылданат. Бирок көркөм тексттин негизги идеялык концептин, матрицасын фактылык маалымат гана түзө албастыгы белгилүү. Сөздөрдүн түз маанилери аркылуу берилген фактылык маалыматтын артында көмүскө подтексттик жана тереңдеги концептуалдык маалыматтар турат. Башкача айтканда, тилдик бирдиктердин формалык-грамматикалык структурасы семантикалык структураны дайым эле адекваттуу түрдө чагылдырбайт. Сөз искусствосунун үлгүсү болуш үчүн сөздүн реалдуу, нормативдүү мааниси алсызданып, анын артынан жаңы, кошумча маанилер байкалып туруш керек. Демек, көркөм тексттеги фактылык маалымат, түз маани подтексттик жана концептуалдык маалымат, тереңдеги көмүскө маани үчүн форма катары кызмат кылат деп айтууга болот. Мындан көркөм текстте тилдик бирдиктердин формасы менен мазмуну механикалык түрдөгү гана байланышка, биримдикке ээ болбойт, форма+мазмун=көркөм тексттин семантикасы эмес, татаал, өтмө катар, айланмалуу байланышка ээ деген жыйынтык чыгарылат. Тексттин өзүнүн жалпы формасын, аны уюштурган тилдик бирдиктердин формасын белгилүү бир мазмун сыйдырыла турган көлөм катары кароо жетишсиз, а түгүл, туура эмес. Форма менен мазмундун биримдиги органикалык биримдик, ошондо гана көркөм текст эстетикалык эффектиге, баалуулукка жана татаалдыкка ээ. Анткени, жогоруда белгиленип кеткендей, көркөм текстте бир форма, форманын элементтери бир эле мазмунга эмес, бир нече мазмунга ээ болот, бир мазмун башка мазмун үчүн формага же форманын элементине айланат.

Ошентип, улуттук тил система-сындагы сөздөрдүн семантикалык структурасы жана функционалдык мүнөзү поэтикалык тилде, ага негизделген көркөм текстте өзгөрүүгө учурайт. Кадимки эле сөз көркөм текст алкагына түшкөндө ал сөздө «кандайдыр бир сыр бар экенин, ал өзүнүн кадыресе тилдеги маанисине окшошуп туруп эле окшошпой жатканын» белгилеген проф. Б.Ш.Усубалиевдин пикирине кошулбай коюуга болбойт (Усубалиев 1994, 158). Себеби сөздүн түз маанисинин артынан башкагып турган жаңы, кошумча маанилер, маанилик боекчолор менен ньюанстар бар экенине көз жуумп, жокко чыгарып коюу мүмкүн эмес. Поэтикалык тилдин бирдиги болгон, көркөм текстте орун алган сөздөрдүн түз маанилеринин артында жашырынып, байкалар-байкалбас болуп турган кошумча, жаңы маанилерди аныктап көрсөтүп берүү – таза тил илиминин, семасиологиянын мүмкүнчүлүгү толук жетпеген маселе. Анткени ал тексттин чегинде, тексттеги башка бирдиктер менен байланышта, карым-катышта, тексттин семантикасы, структурасы жана аны интерпретациялоо менен ажырагыс биримдикте иликтөө-талдоого алынганда гана жыйынтык бере турган маселе болуп саналат.

Ошондой эле көркөм тексттин семантикалык түшүлүшүнүн татаалдыгы текстти сыпаттоо эмес, интерпретациялоо аркылуу талдоодон да байкалат. Текстти семантикалык жактан интерпретациялоодо төмөнкү жагдай-ларды эске алуу талапка ылайык.

Биринчиден, көркөм текст тилдик материал аркылуу берилген идеялык-эстетикалык бүтүндүк, ошону менен бирге коммуникация көрүнүшү же маалымат катары чындыктын белгилүү бир көрүнүшүн же объективдүү моментти жана ага карата автордун мамилесин же субъективдүү моментти камтый турганы белгилүү. Муну менен катар, көркөм текстте автордун окурманга (адресатка же реципиентке) карата мамилеси да орун алат. Ошол эле учурда көркөм текст жалаң гана көркөм текст, искусство үлгүсү эмес, социалдык-психологиялык, юридикалык, моралдык-этикалык же диний факт болуп да саналат. Себеби аны жазылып, пайда болгон учурундагы жана интерпретацияланып жаткан учурдагы коомдук өнүгүүнүн жалпы багытынан, мыйзам ченемдеринен бөлүп алып, өзүнчө кароого болбойт. Мындай шартта көркөм текст таптакыр автономдуу, туюк система болуп калмак жана бардык түрдөгү иликтөөлөр анын формалык

түзүлүшүн изилдөө менен гана чектелмек. Демек, көркөм текстте коммуникативдик, эстетикалык-экспрес-сивдик моменттер менен бирге социалдык-идеологиялык момент да орун алат. Ошондуктан көркөм текстти семантикалык талдоодо, семантика-сынын татаалдыгын ачып берүүдө социалдык-идеологиялык, психо-логиялык моменттер эске алынышы зарыл. Болбосо, семантикалык талдоо канчалык мыкты жүргүзүлбөсүн, аныкталган идея түшүнүксүз болуп калышы ыктымал.

Экинчиден, автор (субъект) көркөм текстте объективдүү чындыктын субъективдүү образын жаратат, башкача айтканда, объективдүү реалдуулуктан көркөм реалдуулукка өтүү менен, образдар системасы аркылуу белгилүү бир жашоо концепциясын, жашоо моделин пайда кылат. Бизди курчап турган объективдүү чындык же конкреттүү предметтер менен социалдык кубулуштардын дүйнөсү структуралык түзүлүштө экени философиянын мыйзамдарынан белгилүү. Буга байла-ныштуу, көркөм текстте сүрөттөлгөн жашоо концепциясы, модели да предметтер, окуялар, кубулуштар, процесстер жана алардын ортосундагы универсалдуу өз ара байланыш, карым-катыштар аркылуу чагылдырылып берилет жана өзүндө саясий, социалдык, моралдык, этикалык, диний ж.б. идеалдарды камтыйт. Көркөм тексттин идеялык концептин, матричасын ачып берүү ошол универсалдуу байланыш, карым-катыштарды, идеалдарды анык-тап көрсөтүп берүү менен бирге ишке ашырылышы керек. Белгилей кетүүчү нерсе, айрым көркөм тексттерде чагылдырылган жашоо модели, картинасы турмуштун реалдуу картиналары менен дал келбей калуусу мүмкүн. Бирок булар сыяктуу ирреалдуу көркөм тексттерде да коомдун рухий дүйнөсү, рухий турмушу жана идеалдары чагылдырылганын жана алар көркөм тексттин семантикасында түрдүү формада орун алганын лингвопоз-тикалык талдоолордо эске алуу керек.

Адабияттар

1. Бахтин М.М. Вопросы лите-ратуры и эстетики. Исследования разных лет. –М., 1975.
2. Виноградов В.В. О теории художественной речи. –М., 1971.
3. Винокур Г.О. Филологические исследования: Лингвистика и поэтика. –М., 1991.
4. Голякова Л.А. Текст. Контекст. Подтекст. –Пермь, 2002.
5. Григорьев В.П. Поэтика слова. –М., 1979.
6. Зубова Л.В. Поэзия Марины Цветаевой. –Л, 1989.
7. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. –М., 1970.
8. Маразыков Т.С. Кыргыз тилинде тексти интеграциялоочу лингвистика-лык каражаттар. – Бишкек, 2005.
9. Масленникова Е.М. Поэтический текст: динамика смысла. –Тверь, 2004.
10. Мусаев С.Ж. Текст. Прагматика. Структура. –Бишкек, 2000.
11. Өмүралиева С. Текст. Семантика. Структура. –Бишкек, 2002.
12. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. –Бишкек, 1994.
13. Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. –М., 1986